

CZU: 94(478)"1903/1904"

SOLUȚIONAREA „CHESTIUNII ARMENEȘTI” DE CĂTRE GUBERNATORUL BASARABIEI S.D. URUSOV (1903-1904)

Valentin ARAPU

Universitatea de Stat din Moldova

Gubernatorul Basarabiei S.D. Urusov a soluționat „chestiunea armenescă” pe cale amiabilă. Armenii basarabeni au acceptat să cedeze statului rus o parte din bani și proprietăți, păstrându-și intacte privilegiile și statutul de odinioară. În Basarabia, spre deosebire de alte gubernii în care au existat tensiuni în acest sens, grație unei politici abile și tolerante, promovate față de armeni de către S.D. Urusov, procesul de expropriere parțială a comunității armenesci s-a desfășurat calm și fără excese.

Cuvinte-cheie: Basarabia, S.D. Urusov, armeni, Biserica armeană.

SETTLEMENT OF THE „ARMENIAN ISSUE” BY THE GOVERNOR OF BESSARABIA S.D. URUSOV (1903-1904)

The governor of Bessarabia S.D. Urusov settled the „Armenian issue” in an amicable way. Armenians from Bessarabia agreed to cede to Russian state some money and properties, in order to keep intact the privileges and status they held. In Bessarabia, unlike other gubernias, where there were tensions in this regard, thanks to skilful and tolerant policy, promoted by S.D. Urusov, the process of partial expropriation of the Armenian community was held calmly and without excesses.

Keywords: Bessarabia, S.D. Urusov, Armenians, Armenian Church.

Formularea problemei

Comunitatea armenescă din Basarabia juca un rol important în viața socioeconomică a ținutului. Moștenind practicile economice din trecut, posedând o vastă experiență în domeniul antreprenorial, armenii basarabeni contribuiau prin activitățile desfășurate la dezvoltarea comerțului, industriei, jucând un rol important în constituirea și prosperarea păturii burgheze locale.

Problema privind soluționarea „chestiunii armenesci” de către gubernatorul Basarabiei S.D. Urusov (1903-1904) se încadrează în politicile imperiale ruse promovate față de popoarele încorporate și minoritățile etnice din ținuturile subordonate. La finele sec.XIX – încep. sec.XX, Imperiul Rus era bulversat de multiple mișcări revoluționare care înaintau și propagau revendicări politice, sociale, naționale. Exponenții acestor mișcări erau în mare parte reprezentanți ai păturii intelectuale, studenți și exponenți ai minorităților etnice din imperiu. Din cadrul minorităților etnice, neloiale orânduirii țariste, Ministerul de Interne a identificat mulți armeni, inclusiv reprezentanți ai comunității din Basarabia. Raționamentele guvernanților reieșeau din necesitatea subminării suportului material și financiar al acestor mișcări prin expropriere de bani și alte bunuri. Cneazul S.D. Urusov a soluționat „chestiunea armenescă” din Basarabia într-un mod specific, pe o cale amiabilă, cu mult tact diplomatic, reușind să evite tensiuni și confruntări cu reprezentanții comunității armenesci din ținut.

Preistoria problemei

Percepția generală a parcursului istoric românesc reflectă o atitudine predominant tolerantă față de minoritățile etnice și confesionale, în special față de comunitatea armenilor, atestată în Moldova de la originile principatului [1, p.211]. Pământeni în general s-au dovedit a fi toleranți față de armeni, care erau o „naționalitate pacifică și industrioasă” [2, p.3]. Armenii „nu au avut niciodată atitudini provocatoare și au manifestat întotdeauna recunoștință față de țara ospitalieră care i-a primit” [3, p.14]. În mentalitatea colectivă a românilor numele de armeni ajunsese sinonim cu „prăvăliași” sau „negustori”, elocvent fiind în acest sens vechiul proverb românesc „Armeanul plătește gloaba” [4, p.53].

Totodată, în Țara Moldovei au fost atestate câteva episoade de intoleranță și prigoană a armenilor, ei fiind nevoiți să îndure „multă supărare, nu de la poporul român însuși, dar poate de la câțiva dintre domnitorii lui” [5, p.31].

Prima prigoană a armenilor este atribuită lui Ștefăniță cel Tânăr sau Crunt (1517-1527), care în anul 1526, întorcându-se din Muntenia, a dat curs plângerilor „deputăției cetățenilor din Vaslui” care se jeluia domnului „de păgubirile comerciale pricinuite de armenii de acolo”. Ștefăniță cel Tânăr a devastat comunitatea armenilor din Vaslui, distrugându-le și bisericile [6, p.23]. Instigatoare a prigoanei armenilor din Vaslui a fost armeanca Serpega, amanta lui Ștefăniță cel Tânăr, fiind și „convertită la legea greacă”. Anume ea l-a determinat pe domn „să persecute pe foștii ei coreligionari, spre a-i sili să-i urmeze pilda” [7, p.71-72].

Un alt episod de prigoană a armenilor a avut loc în timpul domniei lui Ștefan Rareș al VII-lea (1551-1552), care la 16 august 1551, în ziua de duminică când armenii serbau Adormirea Maicii Domnului [7, p.66], dorind „să facă un act de pravoslavie și să-și asigure un bun renume” [8, p.56], a poruncit ca toți supușii din țară „trebuie să se întoarcă la credința ortodoxă”; astfel, „cei eterodocși erau persecutați ca eretici”. Armenii, fiind percepuți ca eretici, urmau a fi convertiți la ortodoxie. Pe unii armeni domnul țării i-a botezat de bunavoie, „cu giuruințe și cu daruri”, pe alții cu sila „i-a botezat” [2, p.3]. Printre măsurile represive care au urmat se înscriu: confiscarea sfintelor vase sau veșminte; arderea cărților bisericești; prinderea episcopului armean cu reședință în Suceava, „împreună cu preoții” [6, p.24]; execuțiile, mutilările și schingiuirile. Printre bisericile devastate și parțial dărâmate se enumeră cele din Hotin, Siret, Iași, Vaslui, Botoșani și Roman, preoții de aici fiind întemnițați [9, p.17]. Ștefan Rareș a silit să se convertească 1000 de familii armenesti de sub stăpânirea sa. Acei care n-au consimțit au fost martirizați [7, p.67]. În același timp, domnul Țării Moldovei nu a atentat la clopotele și icoanele din bisericile armenie, toate fiind duse în alte biserici [8, p.57].

Totuși, persecutarea comunității armenilor din Țara Moldovei prin măsurile întreprinse de Ștefăniță cel Tânăr și Ștefan Rareș nu au purtat un caracter general, fiind și de o durată scurtă. Prigoana armenilor a fost episodică, situația generală de toleranță revenind la normalitate, elocventă fiind în acest sens domnia lui Ioan Vodă cel Cumplit, supranumit Armeanul (1572-1574) [10, p.391].

Armenii din Basarabia

În Basarabia, anexată de Imperiul Rus, comunitatea armenescă a continuat să-și dezvolte îndeletnicirile vechi: meșteșugurile și comerțul [11, p.239-250]. În conformitate cu datele recensământului din 1 iulie 1817, din numărul total al populației Basarabiei de 490.679 de persoane (fără evidența nobililor și coloniștilor), armenii alcătuiau 0,6%. La sfârșitul anilor '30 – începutul anilor '40 ai secolului al XIX-lea în comerțul Chișinăului armenii jucau un rol important, 5,6% din certificatele comerciale eliberate de către Duma orașenească reveneau reprezentanților acestei comunități [12, p.359-360].

După datele recensământului din 1897, în Basarabia locuiau 2080 (0,1%) etnici armeni, dintre care 1293 (0,04%) locuiau în urbe, iar 787 (0,05%) în mediul rural [13, partea XXI, p.3, 70-73.]. Armenii erau atestați în comunități compacte în Cetatea Albă (608), Chișinău (369) și în Ismail (93). La nivel de ținuturi cei mai mulți armeni erau atestați în Chișinău (238), iar cei mai puțini în Hotin (8). Datele statistice din anul 1907 relevă prezența în mediul rural a 415 armeni, dintre care 90 de armeni erau atestați în ținutul Hâncești. Majoritatea armenilor aparțineau confesiunii armenie gregoriene, dar în anul 1897 erau atestați 246 de armeni catolici, în mod special la Bălți și Soroca [14].

Antreprenorii armeni contribuiau la dezvoltarea industriei locale: Lusig Ivanovici Goilov, Ivan Manuc-Bei, producători de cărămidă, țiglă și alte articole ceramice [15, p.223-244]; Ivan Asvadurov, proprietar al mai multor unități industriale în Cetatea Albă, inclusiv al unei fabrici de tutungerie [16, p.10-13]. Pe lângă activitățile economice, armenii susțineau financiar inițiativele culturale în beneficiul întregii comunități. Dimitrie-Măgărdici Lusahanovici (1858-1924), provenind dintr-o familie de armeni înstăriți, a fondat o Societate de binefacere la Chișinău și a donat importante sume de bani pentru edificarea Bisericii armenesti din Bălți [17].

Personalitatea lui S.D. Urusov

Sergei Dmitrievici Urusov s-a născut la 7(19) martie 1862 în satul Spasskoe, aflat în apropiere de Iaroslavl. Descinde dintr-o veche familie nobiliară, cel mai vechi strămoș fiind cneazul nogai Urus-murza (cca 1540-1610) [18, p.8]. După absolvirea gimnaziului, S.D. Urusov și-a continuat studiile la Facultatea de Istorie și Litere a Universității din Moscova (1881-1885). Ulterior a ocupat mai multe funcții publice, inclusiv cea de vicegubernator al guberniei Tambov, ținut în care S.D. Urusov s-a apropiat de forțele liberale, preferând negocierile cu exponenții opiniei publice. În 1906 a fost ales deputat în Duma de Stat, participând activ la lucrările comisiei agrare. Se alătură masoneriei, făcând parte din loja „Grand Orient de France”, din 1912 a

împărtășit idealurile masoneriei politice într-o structură nou-creată „Marele Orient al popoarelor Rusiei”.^{*} În noiembrie 1917 a fost ales în Adunarea Constituantă din partea Guberniei Basarabiei pe listele Partidului Libertății Populare. În perioada țaristă S.D. Urusov s-a remarcat în postura sa de politician abil, reformator moderat, liberal cu viziuni tolerante în abordarea problemelor agrară și națională. După lovitura de stat bolșevică a fost arestat de câteva ori, fiind de fiecare dată achitat. În perioada sovietică a ocupat multiple funcții în domeniul economico-financiar. Ultimii ani din viață a lucrat la biblioteca Uniunii Scriitorilor. Din partea bolșevicilor a suferit multiple impedimente, restricții din cauza că „până la revoluție a fost cneaz”. La 5 septembrie 1937 S.D. Urusov a decedat.

„Însemnările gubernatorului”

Cneazul S.D. Urusov a publicat lucrarea sa „Însemnările gubernatorului” în anul 1907. Scrierea prezintă un interes deosebit datorită faptului că înaltul demnitar face însemnările în calitatea sa de martor ocular și de participant nemijlocit la evenimentele relevate. Având un caracter memorialistic, lucrarea lui S.D. Urusov include multiple informații cu caracter administrativ, social, etnografic, geografic, militar. Pentru a-i menaja pe unii dintre protagoniștii operei sale, gubernatorul indică în text numai prima literă a numelor proprii, gen: A., R., K. Autorul descrie cele mai memorabile episoade ale activității desfășurate: desemnarea sa în calitate de gubernator al Basarabiei; călătoria spre noua sa destinație; persistența atmosferei tensionate în Chișinău în legătură cu pogromul evreiesc; situația militară din ținut; statutul nobilimii basarabene; organizarea clerului și averea bisericii armenice; moravurile și obiceiurile chișinăuienilor; inspectarea localităților principale ale guberniei [19, passim].

Într-un compartiment aparte cneazul S.D. Urusov descrie „cu plăcere” călătoria sa în România, destinația fiind orașul Iași, unde urma să sosească familia regală. S.D. Urusov, la indicația ministrului de interne, urma să-l salute pe regele României din partea împăratului Rusiei. Gubernatorul împreună cu însoțitorii săi au fost cazați în hotelul „Traian”. S.D. Urusov a efectuat „20-30 de vizite”, discutând ceva mai mult cu șeful cabinetului de miniștri Sturdza, „diplomat iscusit, un bătrân de vreo 75 de ani, experimentat și foarte sărguincios”. Manifestația oficială a avut loc la 1 octombrie 1904. S.D. Urusov descrie discuțiile pe care le-a avut cu regele și regina în timpul recepției oficiale „în vechea capitală românească”. În zilele următoare S.D. Urusov a fost decorat cu „Ordinul Coroana României de gradul I cu panglică și stea”. După expirarea celor cinci zile de aflare a sa la Iași, gubernatorul Basarabiei a pornit spre Chișinău, fiind „flatat de atenția” acordată de regele României, monarh pe care S.D. Urusov îl apreciază foarte înalt [20].

Chestiunea armenescă

În anul 1902, cneazul S.D. Urusov exercita atribuțiile de vicegubernator în Tambov, iar la finele lunii mai 1903 a fost înștiințat despre numirea sa în calitate de gubernator al Basarabiei, despre care știa „la fel de mult ca și despre Noua Zeelandă, sau chiar mai puțin” [19, p.11].

Instalat în funcție la Chișinău, demnitarul rus relevă despre existența unor „relații complicate” cu arhiepiscopul armenilor Nerses, un apărător aprig al intereselor Bisericii armenice. Arhiepiscopul Nerses Hudaverdian (1844 – 5 martie 1917) a fost numit *Aracinort*[†] al eparhiei Basarabia-Nor Nahicevan în perioada anilor 1899-1917. Este originar din Vagarșabad, în localitatea natală a absolvit Seminarul „Jarankavoradz”(1862). În paralel a studiat agronomia la Institutul „Mesrob Abovian” din Erevan. Nerses Hudaverdian a obținut în timp toate rangurile ierarhice ale Bisericii armenice: arhimandrit (1872), episcop (1879), arhiepiscop (1897). Episcopul Nerses a exercitat multiple funcții în cadrul Bisericii armenice: bibliotecar al Bibliotecii Sfântului Scaun în Ecimiadzin; contabil-șef și președinte al Sinodului Congregației în Ecimiadzin. Nerses Hudaverdian s-a opus tentativelor rusești de îngrădire a școlilor armenesti, intrând astfel într-un conflict cu procurorul Sinodului. În consecință, din ordinul țarului, a fost exilat pentru o perioadă la Poltava. Prin *Gontag*-ul Catolicosal nr.1073 a fost numit *Aracinort*, părăsind Ecimiadzinul și îndreptându-se spre Chișinău (3 octombrie 1899) [21, p.196-197]. Stabilindu-se la Chișinău, arhiepiscopul Nerses Hudaverdian reprezenta și apăra în continuare interesele comunității armenesti nu doar din Basarabia, dar și din Ucraina, numindu-l în fruntea coloniei armenice gregoriene din Harkov pe preotul Srapion Samuelian, care a contribuit la deschiderea pe lângă biserică a unei școli armenesti [22].

^{*} *Великий восток народов России (BBHP)*.

[†] Primat sau Eparh al Bisericii Armenice.

Ministrul de Interne V.K. Pleve** a dispus ca Biserica armeană gregoriană să fie lipsită de avere și capitaluri care urmau să treacă în gestiunea statului. Această decizie a fost determinată de faptul că printre revoluționari și opozanți ai guvernului se remarcă în număr mare etnicii armeni. Implementarea acestui ordin le-a revenit gubernatorilor. Catolicosul armenilor a poruncit în eparhiile din subordine să nu se supună cerințelor autorităților în privința predării bunurilor și banilor. Totodată, ministerul de Interne forța evenimentele, expediind și instrucțiunile elaborate în acest sens: exproprierea averilor și banilor urma a fi încredințată funcționarilor locali, fără vreo apartenență de rudenie sau de alt gen la populația armeană.

S.D. Urusov recunoaște că misiunea era „dificilă și neplăcută”, dar pentru a o îndeplini a decis să recurgă la o soluție, deja aplicată de mai multe ori: „de a trece cu vederea instrucțiunea ministerului, acționând în contrariul ei” [19, p.142-143]. Gubernatorul a invitat în audiență pe un „armean, căsătorit cu armeană, care avea o influență mare asupra clerului local” și ocupa o funcție înaltă în administrație. Pentru a-l convinge pe armeanul (A), numele căruia nu-l specifică, cneazul a invocat dispoziția venită de sus și datoria civică a fiecărui supus. Astfel, armeanul a căzut de acord să medieze procesul de expropriere a bunurilor și banilor de la clericii armeni. În continuare, S.D. Urusov relevă că au regizat și pus în aplicare o „comedie”. A mers în vizită la arhiepiscopul Nerses, mirându-se de faptul că încă nu pleacă la Odesa, unde era așteptat de medici pentru investigarea și tratarea unei boli mai vechi. Arhiepiscopul a stabilit ziua plecării, iar după ce a părăsit orașul, armeanul (A), împuternicit de guvernator împreună cu alți funcționari, a purces la inspectarea instituțiilor Bisericii armenie, unde de fiecare dată absolut „întâmplător se afla contabilul în fața casieriei deschise”. La înaintarea cerinței de a preda autorităților banii încasați și documentele, contabilul refuza și se dădea la o parte. Funcționarii luau cartea de evidență a banilor, în care erau fixate recent totalurile încasărilor. Au fost expropriate sume bănești, hârtii de valoare, acte de vânzare, ipotecare. Funcționarii fixau documentar în registrele financiare ale instituțiilor expropriate sumele sustrase, iar contabilii de acolo formulau protestele în scris, confirmând și sumele preluate de stat. După expirarea procedurii, adversarii își luau rămas bun, retrăgându-se pe la case.

Prin măsurile întreprinse, S.D. Urusov a reușit aproape imposibilul: executarea instrucțiunilor imperiale fără a leza substanțial interesele comunității, în mod special ale Bisericii armeniești. Astfel, dacă în alte regiuni ale imperiului măsurile de expropriere a bunurilor și banilor de la clericii armeni au fost însoțite de tensiuni și conflicte dintre autorități și armeni, în Chișinău totul s-a desfășurat foarte calm [19, p.142-143].

După asasinarea lui V.K. Pleve, guvernul rus a renunțat la măsurile de expropriere a bunurilor și banilor de la comunitatea armeană. Gubernatorul Basarabiei S.D. Urusov scria: „Cu Nerses am rămas amici, dar în discuțiile ulterioare nu am pomenit niciodată de acel abuz, pe care l-am comis față de clerul armean, aflat în subordinea sa” [19, p.142-143].

Concluzii

Cneazul S.D. Urusov, „unul dintre gubernatorii cuminți ai Basarabiei” [23, p.484], a reușit să soluționeze „chestiunea armeană” prin măsuri opuse indicațiilor venite din partea guvernului imperial. Dialogând cu mult tact și diplomatie cu înaintașii comunității armeniești, S.D. Urusov a identificat atât persoanele, cât și modalitățile prin care armenii, în mod special reprezentanții clerului, au cedat de bunăvoie o parte din bani și proprietăți în favoarea statului. În rezultatul acțiunilor întreprinse de către S.D. Urusov, a fost evitată o confruntare directă cu armenii basarabeni, comunitatea cărora, prin cedările materiale făcute, și-a păstrat intacte statutul și privilegiile de odinioară.

Referințe:

1. ARAPU, V. Prigoana Armenilor vizavi de imaginea celuilalt în Țara Moldovei (sec. XVI). În: Buletin informativ al Simpozionului Național *Rohul Mănăstirii Secu în viața religioasă a Țării Moldovei*, II. Piatra-Neamț: Cetatea Doamnei, 2016, p.197-211. ISSN 2392-6988; ISSN-L 2392-6988
2. HAȘDEU, B.P. Armenii în România (Partea I). În: *Columna lui Traian*, Anul I, 27 iunie 1970, nr.30, p.3.
3. TAVITIAN, S. *Armenii dobrogeni în istoria și civilizația românilor (125 de ani de la revenirea Dobrogei în cadrul statului național românesc)*. Constanța: EX PONTO, 2003. 208 p.

** Veaceslav Constantinovici von Pleve (1846-1904), om de stat, a fost senator (1884), consilier de stat (1895), consilier secret (1895). La 4 aprilie 1902 a fost numit ministru de Interne, iar la 15(28) iulie 1904 a fost asasinat de eserul Egor Sazonov. A promovat o politică dură, represivă față de opoziție și mișcările revoluționare.

4. HAȘDEU, B.P. *Istoria toleranței religioase în România*. București: Saeculum; Chișinău: Știința, 1992. 79 p. ISBN 5-376-01540-8
5. DAN, D. *Armenii ortodocși din Bucovina*. București: Zamca, 2010. 89 p. ISBN 978-606-92012-2-0
6. DAN, D. *Etnii bucovinene. Armenii, Evreii, Lipovenii, Rutenii, Țiganii*. Suceava: Mușatinii, 2012. 350 p. / http://www.dragusanul.ro/wp-content/uploads/Etnii_bucovinene.pdf [Accesat: 21.02.2017].
7. SIRUNI, H.Dj. *Cronica armenilor din România. Partea VII. Anul 1551*. În: *ANI. Revistă de cultură armeană*, Anul II, Vol.III. București, 1938, p.66-72.
8. MESTUGEAN, V. *Istoria armenilor de la căderea regatului până în zilele noastre*. București: Institutul de Arte Grafice „Speranța”, 1926. 180 p.
9. RUSU, N. *Însemnări despre comunitatea armeană din Roman*. București: Ararat, 2013. 82 p. ISBN 978-606-688-002-2
10. ARAPU, V. *Toleranță și intoleranță față de comunitatea armenilor în Țara Moldovei (sec. XVI)*. În: *Conferința științifică internațională „Perspective și problemele integrării în spațiul european al cercetării și educației”*. Vol.II. Cahul: Universitatea de Stat „B.P. Hașdeu” (Tipografia „Centrografic”), 2016, p.387-391. ISBN 978-9975-914-90-1 / 978-9975-88-011-4
11. TOMULEȚ, V. *Activitatea comercială a negustorilor armeni în Basarabia în prima treime a sec. XIX*. În: *Tiragefia*, Anuar IV-V. Chișinău: Muzeul Național de Istorie a Moldovei, 1997, p.239-250.
12. TOMULEȚ, V. *Politica comercial-vamală a țarismului în Basarabia și influența ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868)*. Iași: Tipo Moldova, 2015, p.359-360. ISBN 978-606-676-778-1
13. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. III. Бессарабская губерния*. Санкт-Петербург: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, 1905, XXIV. 254 с.
14. БЕРГ, Л.С. *Население Бессарабии. Этнографический состав и численность*. Петроград, 1923 / <http://landeshe.livejournal.com/364603.html> [Accesat: 11.04.2016].
15. TABUNCIC, S. *Noi cercetări asupra producției tegulare din Basarabia (sec.XIX – prima parte a sec. XX)*. În: *Anuarul Institutului de Istorie. Materialele sesiunii științifice anuale din 23 decembrie 2015. Academia de Științe a Moldovei*. Chișinău: Institutul de Istorie, Stat și Drept, 2016, p.223-244. ISBN 2345-1939
16. SAHAGHIAN, A. *Oameni din Cetatea Albă. Familia Asvadurov*. În: *Ararat. Periodic al Uniunii armenilor din România*, Anul XXIII, 1-31 iulie 2012, nr.13-14(490-491), p.10-13 / http://www.araratonline.com/wp-content/uploads/bsk-pdf-manager/2012_Ararat_13-14_iulie_200.pdf [Accesat: 18.04.2016]
17. *Dimitrie-Măgărdici Lusahonovici (1858-1924)*. În: <http://personalitati.araratonline.com/lusahonovici-dimitrie-magardici-1858-1924/> [Accesat: 05.02.2017]
18. ХАЙЛОВА, Н. *Князь С.Д. Урусов, с.8.* / http://www.rusliberal.ru/books/Найлова_URUSOV.pdf [Accesat: 27.01.2017]
19. УРУСОВЪ, С.Д. *Записки губернатора. Кишинёвъ 1903-1904 г.* Издание В.М. Саблина. Chișinău: Litera AVN (Combinatul Poligrafic), 2011. 344 p. ISBN 978-9975-74-068-5
20. *Поездка в Румынию по высочайшему повелению. Яссы. Румынская королевская семья. Мнение короля о России. Кармен-Сильва. Обед в мэрии (Глава одиннадцатая)*. В: *Князь С.Д. Урусов. Записки губернатора* / http://oldchisinau.com/lib/urusov/urusov-zapiski_gubernatora-11.html [Accesat: 01.02.2017]
21. JEAMGOCIAN, E. *Catedrala armeană din București*. București: Ararat, 2008. 433 p. ISBN: 978-873-7727-473
22. *Армянские религиозные общины Харьков (1900-1917) в контексте истории армянской церкви в Украине*. В: „*Вісник*”, Випуск 41, 2009 / http://history.vn.ua/journal/41_09/13.html [Accesat: 30.01.2017]
23. BOLDUR, A. *Istoria Basarabiei*. București: Victor Frunză, 1992. 543 p. ISBN 5-85886-027-3

Prezentat la 19.02.2017